

Geloofsvrijheid in Amsterdam en de rol van dissidente uitgevers in de Gouden Eeuw

Piet Visser

Lezing gehouden op 5 oktober 2008 in de Openbare Bibliotheek Amsterdam in het kader van de tentoonstelling "Spinoza Amsterdammer", georganiseerd door de Amsterdamse Spinoza Kring i.s.m. de Openbare Bibliotheek Amsterdam.

I.

Toen dichter Jan van der Veen in 1630 het huwelijk van twee Deventer stadgenoten bezong, deed hij dat met een lang gedicht waarin hij schertsenderwijs betoogt dat in het leven niets zo krachtig is als de liefde tussen man en vrouw. Niets, zelfs geen enkele godsdienstige overtuiging, vermag de 'minne [te] doen verdryven', ten bewijze waarvan de feestpoëet in de eerste strofe alle hem bekende religies, sekten en godvergeten dwarsliggers in de Republiek laat opdraven:

Laat vry preeken alle Secten:
Laat vry preeken d'onbevleeten:
Laat vry preeken wie dat wil,
't Zy tot treves of geschil.
't Zy van oorlog ofte vrede,
Of yet anders inde stede.
Preek vry Paus en Cardinaal,
Met u Ordens altemaal,
Met al u geschooren knapen;
Jesuiten, Leken, Papen,
Preek vry, Luther en Calvijn,
Preek vry, Menno en Armijn,
Laat vry preken Zwinglianen,
Puriteynen, Arrianen,
Libertijn en Perfectist,
Socinianen en Sophist,
Robbert Robbertsen den flouwer.
Den Mennisten Bruyloft-houwer,
Ian Taurens, int suchtend'huys,
Broeders van de Rose-cruys.
Turken, Ioden ende Heyden,
Knipperdollingh, Ian van Leyden,
Preek vry, Preek, Ian Alleman,
En wat lepel lecken kan.

Zo schetst Van der Veen in enkele snelle halen het kakelbonte schouwtoneel van de religieuze pluriformiteit van zijn tijd: een smeltkroes van christelijk confessionele verwanten en tegenstanders, hun gemeenschappelijke ervvijanden, de Joden en de Turken, en allerhande ketteren en ketterijen. De Engelse dichter Andrew Marvell beschreef met verbijstering dit religieus-pluriforme samenlevingsverband als: 'That bank of conscience, where not one so strange // Opinion but finds credit and exchange'.

Overigens behoorde Van der Veen zelf tot de doopsgezinden. Dat kan verklaren waarom het gedicht nogal wat verwijzingen bevat naar zijn eigen, veel bespottte 'Babel der Weder-doooperen'. Begint humor niet met zelfspot? Zo was de herinnering aan Knipperdollingh en Jan van Leyden al voldoende om bij het gehoor het angstbeeld te doen herleven van rampzalig, gewelddadig geloofsfanatisme. De datum van 10 mei 1535 – het '9-11' van de

Republiek – zat nog gegrift in het collectieve geheugen: de dag die herinnerde aan de verijdelde greep naar de macht in Amsterdam door de jihad van deze Münstertse dopers. Met ‘Robbert Robbertsen den flouwer’ is de Amsterdamse schoolhouder in de navigatiekunde, Robbert Robbertsz le Canu, bedoeld, die als ‘neutralist’ door het leven ging, nadat hij door verschillende doopsgezinde richtingen was verstoten en sindsdien uit recalcitrantie zijn pas geboren kroost bij ongeacht welk ander kerkgenootschap ten doop aanbood. ‘Den Mennisten Bruyloff-houwer’ was Jan Theunisz, de roemruchte herbergier van de ‘Os in de Bruyloff’ en in de jaren 1624-1627 een meedogenloos pamflettist in een geruchtmakend conflict tussen de zogenaamde geestdrijvers en letterknechten binnen zijn Waterlands doopsgezinde gemeente op het Singel, waarin hij werd bijgestaan door Joost van den Vondel.

Dat ‘lan Taurens, int suchtend’huys’ ook in die kringen gezocht mag worden, is slechts ten dele het geval. Dankzij de erop volgende regel, ‘Broeders van de Rose-cruys’, weten we dat Van der Veen hier een verbastering heeft gegeven van de naam van de Amsterdamse schilder Johannes Torrentius, ofwel Johannes Symonsz van der Beeck. Deze uit de rooms-katholieke kerk getreden Torrentius, die in Haarlem veel tijd doorbracht bij zijn doopsgezinde vriend, de koopman Christiaan Coppens, was in augustus 1627 gearresteerd, nadat hij veel commotie had veroorzaakt wegens zijn belediging van alle godsdiensten. Torrentius werd, na pijnlijke folteringen, in 1628 tot twintig jaar gevangenschap (‘int suchtend’huys’) veroordeeld wegens zijn ‘lichtvaerdigh ende scandaleus leven ende wandel, godtloosheyt, blasphemie, schrickelijke heresie, misdaad bestaende uit schennis van de verhevenheid Gods.’ Coppens werd bij diezelfde gelegenheid voor zeven jaar uit de stad verbannen. Behalve dat Torrentius zich zou hebben bezondigd aan davidjoristerij, adamisme en perfectisme – populistisch, hetzerig jargon om elk heterodox brouwsel te demoniseren – werd hij bovenal verdacht in Haarlem de ‘nieuwe secte’ van de Rozenkruisers te hebben opgericht. Okee, zult u zeggen, dat geschiedde allemaal in het brave, kleinsteedse Haarlem.

Dat wereldstad Amsterdam als summum van een ongebreidelde, heterodoxe geëdoogcultuur in de Republiek de kroon spande, behoorde destijds al tot het populaire imago. De vaak geciteerde Engelse diplomaat Sir William Temple kon er niet over uit dat ‘differences in [religious] Opinion make none in Affections, and little in Conversation’. En ter illustratie van dit alom bejubelde fenomeen der Amsterdamse verdraagzaamheid, prijkt in de moderne buitenlandse literatuur altijd met veel enthousiasme Rembrandt’s schilderij van de ‘Staalmeesters’ uit 1662, waarop een calvinist, een remonstrant, een doopsgezinde en twee katholieke leden van het Mokumse lakengilde gebroederlijk zijn afgebeeld. Maar beeldvorming en de feitelijke actualiteit verhouden zich vaak tot elkaar als een spagaat van rooskleurige vooringenomenheid en hardnekkig misverstand. En het is dan ook maar zeer de vraag of men in deze multiculturele metropool van godsdienstige autochtonen en allochtonen, van defensief calvinistische beurskoersbewakers en agressief ketterse ‘hedge-funds’, daadwerkelijk met elkaar omging ‘like Citizens of the World’, zoals Sir William de buitenwacht wilde doen geloven.

Wat was die werkelijkheid dan wel? Laat ik in dit korte bestek een beeld schetsen van de religieuze verdraagzaamheid in de praktijk, waarover al zoveel gepubliceerd is. Ik concentreer me daarbij eerst op de relaties tussen de verschillende kerkgenootschappen onderling, waarna ik nader inga op de houding van kerk en overheid jegens de talloze dissidenten, om ten slotte uit te komen bij Spinoza en de drukpers.

II.

In geen enkel Europees land is zo vaak en zo intensief over de godsdienst gediscuteerd en gepubliceerd als in de Republiek: dankzij, maar vooral ook ondanks het wettelijk vastgelegde beginsel van gewetensvrijheid. Als geen ander weet u hoezeer het 13de artikel van de Unie van Utrecht uit 1579, waarin de ‘vryheyt van conscientie’ verankerd was, de unieke situatie creëerde dat het kerklidmaatschap geen (burger)plicht was, maar gebaseerd op vrijwillige toetreding. Ondanks het calviniseringsproces dat sedert de Opstand manifest werd, heeft de geprivilegieerde gereformeerde kerk nooit een meerderheid van de bevolking weten te ver-

tegenwoordigen. De publieke kerk moest zelfs accepteren dat een substantieel deel, waaronder nogal wat regenten, zich hooguit als sympathisant of liefhebber met haar associeerde. Ondanks haar bevoorrechte positie gedroeg de gereformeerde kerk zich tegenover de andere religieuze minderheden 'de facto' zelf ook als een minderheidskerk!

Dit paradoxale gegeven was mede ontstaan door de relatieve autonomie der stedelijke, provinciale en nationale overheden. Hoewel de publieke kerk, die nooit een staatskerk werd, de meest laagdrempelige toegang tot de politieke en bestuurlijke machtscentra had, handelde de overheid niet altijd in haar belang. Stad en staten regeerden overwegend volgens het harmoniemodel, waarbij de handhaving van de openbare orde vooropstond. Dit creëerde een spanningsveld tussen kerk en overheid, en daarbinnen moesten de grenzen van het onbetamelijke in geloofszaken worden afgetast en vastgesteld. Dat dit niet altijd ten gunste van de calvinisten uitviel, bleek in 1629 toen de gereformeerde predikant Adriaan Smout ijskoud werd afgezet en uit de stad verbannen, omdat hij de Amsterdamse vroedschap vanaf de kansel laksheid had verweten in haar optreden tegen de remonstranten.

Het beleid van de overheden, die overigens de publieke kerk meestal verdedigden, was dus overwegend bepaald door consensus over de staatkundige eenheid en de publieke rust – zij het vaker pragmatisch en ad hoc, dan principieel. Dit leidde landelijk tot nogal wat verschillen in de gedoogpraktijk van de religieuze diversiteit, die eerder als *beheersing* dan als *tolerantie* is te betitelen. Van tolerantie in moderne, Verlichte zin was in de Gouden Eeuw dan ook nog geen sprake. De officiële omgang met de andere kerkgenootschappen is vooral te kwalificeren als 'conniventie' of oogluiking: het in de publieke ruimte gedogen dan wel beheersen van een toestand die eigenlijk ongewenst was (de vergelijking met ons moderne drugsbeleid dringt zich op). Die consensus over een hanteerbare godsdienstige pluriformiteit creëerde een ongeschreven mentaliteit van 'civil religion': een godsdienstig poldermodel dat eigenlijk als het Nederlandse tegenwicht te beschouwen is van de staatsgodsdienst buiten onze landsgrenzen. Daarvan vormde niet het centralistisch verdedigde dogma, maar de individuele gewetensvrijheid het rekbaar bindmiddel. De verschillende minderheidskerken schikten zich gaandeweg naar deze gedoogpraktijk. Net als de gereformeerden gingen zij bijvoorbeeld bededagen voor de overheid organiseren, en stichtten zij eigen armen-, wees- en oude vrouwenhuizen.

De vrijheid van geweten gold bij uitstek het privé-domein, achter de voordeur, en wel zodanig dat – eenmaal op straat – de vreedzame coëxistentie niet verstoord mocht worden. De autochtone geloofsminderheden, zoals doopsgezinden, rooms-katholieken en remonstranten, waren voor hun bijeenkomsten dan ook aangewezen op schuilkerken. Hun publieke presentie – als directe concurrenten van de calvinistische leer het meest bedreigend – moest van meet af aan onder de duim worden gehouden. Kleinere gemeenschappen van immigranten als Portugese en Oost-Europese Joden, Zweedse en Duitse lutheranen, mochten daarentegen hun kerken en synagogen wel aan de openbare weg bouwen. Een praktijk die niet wezenlijk verschilde van die van andere allochtone minderheden in de stad, zoals de aan de gereformeerden verwante Engelsen, Armeniërs en de Walen (en later nog de massa's Hugenoten). Hoewel de Joden wegens hun handelsbelang voor de stad konden rekenen op bescherming van het Amsterdamse stadsbestuur, kregen zij – anders dan de christelijke immigranten – geen toegang tot de gilden, en kwamen ze evenmin voor het stedelijke burgerschap in aanmerking.

Na 1651, toen dankzij de Grote Vergadering de gereformeerde kerk haar bevoorrechte positie wist te verstevigen, zonder dat het oude beginsel van gewetensvrijheid werd aangetast, verloor de kerkelijke en theologische scherpslijperij aan betekenis. In de eerste helft van de zeventiende eeuw had de bestrijding der dwaalleren nog de hoofdmoot gevormd van het levendige godsdienstige discours: niet alleen ten aanzien van de concurrenten, maar ook in eigen kring. Zo heeft in 1618 de publieke kerk dankzij de roemruchte Synode van Dordrecht en met steun van een heuse staatsgreep door prins Maurits, orthodox korte metten kunnen maken met leerstellige dissidentie in eigen gelederen. Twaalf jaar later, vanaf 1630, mochten de verjaagde remonstranten, dankzij de gewijzigde politieke omstandigheden in Amsterdam de deur van hun eigen schuilkerk eindelijk openen. Al veel langer en minstens zo drastisch waarde de orthodoxe splijtzucht rond onder de 'vreedzame' doopsgezinden, die in

deze tijd alleen al in Amsterdam minstens acht verschillende, deels elkaar verketterende richtingen kenden.

Zonder twijfel hebben ook de groeiende welvaart en bloeiende cultuur – in Amsterdam voorop – er wezenlijk toe bijgedragen dat de strijd om het kerkelijk exclusivisme uiteindelijk aan betekenis verloor. De andere minderheden stegen gestaag mee op de maatschappelijke ladder, dankzij de relatief vrije markteconomie en een pragmatisch overheidsbeleid. Deze ontwikkeling viel vooral gunstig uit voor de meer intellectualistische remonstranten en de in handel en nijverheid prominent aanwezige doopsgezinden; de lutherse en Joodse immigranten hingen daartegenaan, wat evenwel ten koste ging van de rooms-katholieken, die steeds meer genoeg moesten nemen met derderangs posities. Dit assimilatieproces is vooral ook bevorderd door de zogenaamde omgangsoecumene, waarin iedere burger binnen de gedoogzones van de 'civil religion' dagelijks zelf moest schipperen met de eigen overtuiging en die van zijn buurman. Zo zal het de gereformeerde uitgever van Böhmes mystieke werk, Nicolaes van Ravenstein, geen zier hebben uitgemaakt dat de graveur van het titelblad, Salomon Saverij, een doopsgezinde was, zolang zijn investering maar geld opleverde. Bovendien fietsten verschillende overtuigingen nogal eens dwars door families heen – een Nederlands fenomeen van religieuze mobiliteit dat nog nauwelijks bestudeerd is. Zo kreeg in 1618 een Zwitserse afgevaardigde naar de Dordtse Synode onderdak bij een familie waarvan de vader en zoon katholiek waren, de moeder en dochter gereformeerd, en de inwonende schoonmoeder doopsgezind.

III.

Al met al was rond het midden van de zeventiende eeuw de pluriforme confessionaliteit een tamelijk algemeen aanvaard gegeven. Elke minderheidskerk kende min of meer zijn plek in de schaduw van het gereformeerd consistorie, daarbij vooral vertrouwend op een redelijker overheid, die op civiel terrein de pluriformiteit in acht nam, bijvoorbeeld ten aanzien van de huwelijksluiting. Men vond elkaar zelfs in het gemeenschappelijk bestrijden van telkens nieuw inkruipende ketterijen. Het meest kwaadaardige virus dat de 'getemperde vrijheid' in de Republiek continu dreigde te verzieken, was het uit Polen overgewaaid antitrinitarische socinianisme. Vrijwel de gehele kerkelijke en burgerlijke goegemeente onderstreepte die diagnose, zij het dat het theologisch DNA van vooral doopsgezinden en remonstranten daartegen weinig resistentie had ontwikkeld, wat beide groeperingen herhaaldelijk weer in diskrediet zou brengen. Hoe alert men ook was – al vanaf 1598, toen twee Poolse socinianiën voor het eerst in Amsterdam aanmeerden maar meteen weer hardhandig van de kant werden geduwd – toch beet het sociniaanse gangreen zich met steeds meer succes vast in vele kerkelijk wankelmoedige lidmaten. Toen in Polen de 'ecclesia minor' van Faustus Socinus in Raków, het geestelijke centrum, niet meer geduld werd, vonden vele socinianiën in de 50-er jaren in de Republiek een goed heenkomen, vooral in Rotterdam en Amsterdam. Tal van sociniaanse geschriften waren hier eerder al clandestien gedrukt, ondanks scherpe plakkaaten met boekverboden die onmiddellijk vanuit de stedelijke, de provinciale en nationale overheden werden uitgevaardigd. Toch konden de repressieve maatregelen (de Gereformeerde Kerk had steeds, maar vergeefs, op preventieve censuur aangedrongen) niet verhinderen dat nog vele titels zouden volgen, waaronder de volumineuze, 10-delige set folianten van de roemruchte *Bibliotheca Fratrum Polonorum*, die tussen 1665-1668 met fantasie-adressen als 'Irenopolis' en 'Eleutheropolis' van de Amsterdamse persen kwamen. Dit soort werk, verboden of niet, vond ook gretig aftrek in de religieus intellectuele kringen die zich wekelijks verzamelden in zogenaamde vrijspreekcolleges. Deze collegianten, een bonte mix van vrome, maar kritische remonstranten en dopers en andere ongebonden geesten van zowel rationele als mystieke aard, tartten onbeschroomd de grenzen van de 'civil religion'. Ondanks de telkens hernieuwde plakkaaten tegen de druk en verspreiding van sociniaanse lectuur, is op de keper beschouwd het effect van die censuur vrijwel nihil gebleven.

En was het maar bij die Poolse pest gebleven! Kerk en vroedschap hebben hun handen meer dan vol gehad om de groeiende stroom van allochtone geloofsidealisten, irenische

mystici en onbeperkte tolerantie prekende heilzoekers binnen de publieke gedoogruimte in toom te houden. Dat een reli-shoppende herbergier en dichter als Jan Zoet het duizendjarig rijk verkondigde, nam men voor lief – hij werd als dorpsgek, Jan Zot, niet echt serieus genomen, behalve toen hij de vroedschap op de korrel nam en dus voor vier jaar verbannen werd. Maar die honderden andere ordeverstoorers riepen om hernieuwde waakzaamheid. Anti-autoritaire quakers die weigerden hun hoed af te nemen voor gezagsdragers – een rebelse Rotterdamse moslimjurist is daarbij vergeleken slechts ‘peanuts’ – de groeiende aanhang van Jean de Labadie en Antoinette Bourignon, religieuze onrustzaaiers als Rothe, Kuhlman, Gichtel, Breckling, Hohburg, Von Zesen en vele andere ‘misgeboorten van wanschepselen’, zoals stadschroniqueur Melchior Fokkens hen betitelde, vonden in deze ‘global village’ een podium als nergens anders. De Engelsman Thomas Edwards turfde hier toen maar liefst 167 ketterijen: Amsterdam was volgens hem een ‘hot-bed of pernicious and heretical sectaries’. De uit Polen verdreven leider van de Moravische Broeders, Jan Amos Comenius, die een universele kerk nastreefde, was daarbij vergeleken nog een watje. Hoewel hij verkeerde in kringen van collegianten en andere ‘chrétiens sans église’, schroomde hij niet de sociniaan Daniel Zwicker, de nachtmerrie der calvinisten, bij het Amsterdamse consistorie aan te geven.

IV.

De in hun ogen welhaast ongebreidelde persvrijheid – de toegang tot het toenmalige ‘world wide web’ die in de Republiek nergens zo vrijelijk geboden werd als in Amsterdam – kan mede de zuigende werking van de stad op al die autonome vrijgeesten verklaren. Ondanks de bestaande censuurwetgeving die uitgevers en drukkers economisch hun kop kon kosten – elk werk van hun pers dat van de gemiddelde rechtzinnigheid afweek, kwam al gauw onder sociniaanse verdenking te staan – stak menige boekproducent zijn nek uit om al die dissidente pleitbezorgers van het vrije Woord hun eigen publiek te verschaffen, in welke taal dan ook. Niet alleen kleinere middenstanders als Jacob Aertsz Colom, Hendrik Beets, Christoffel Cunradus of Pieter Arentsz, maar zelfs ook gerenommeerde familiefirma’s als die van Blaeu, Elzevier of Wetstein doken in dit risicovolle gat in de informatiemarkt - hetzij uit winstbejag, hetzij uit sympathie, dan wel om beide.

Bij één uitgever, Jan Rieuwertsz, sta ik iets uitvoeriger stil, omdat hij alle werk van Spinoza zou uitgeven. Hij is 42 jaar actief geweest als boekhandelaar en uitgever (eerst in de Dirck van Assensteeg en vanaf 1675 in de Beursstraat) en heeft in die tijd zo’n 230 titels op de markt gebracht. Het merendeel, zo’n 70% van het totale fonds, betreft filosofische en religieuze boeken, hoofdzakelijk in het Nederlands, die voornamelijk controversiële en heterodoxe onderwerpen behandelen. Rieuwertsz had een scherpe neus voor het dissidente boek. Zo bracht hij niet alleen de Nederlandse vertalingen van het werk van Descartes op de markt, maar bijvoorbeeld ook het geruchtmakende, in 1659 verboden sociniaanse boek van Lancelot van Brederode, *De Apostasia Christianorum*, dat ook in het Nederlands verscheen. Uitgever Rieuwertsz was een mediaspin in een veelkleurig netwerk van vrijdenkers, collegianten en andere heterodoxen. Dat bleek bijvoorbeeld in de 60-er jaren toen socinianisme en collegiantisme een tijdbom vormden onder zijn eigen doopsgezinde gemeente die op het Singel bijeenkwam in de schuilkerk ‘by’t Lam’ (genoemd naar het belendende pand waar een Lam op de geveltop stond, het huidige gebouw Odeon). Vier jaar lang vocht men elkaar de tent uit over het normatieve gezag van belijdenissen enerzijds en het niet aan dogma’s gebonden vrije geweten en de onbeperkte verdraagzaamheid anderzijds. De Mokumse buitenwacht noemde dit vrome gebekvecht dan ook de ‘Lammerenkrijgh’. Over en weer bestookte men elkaar met tientallen pamfletten en schotschriften, waarin Rieuwertsz een groot aandeel had, totdat in 1664 deze geloofstwist uitliep op een heuse kerkscheuring. Niet alleen is Rieuwertsz hierin te volgen als een fervent verdediger van het vrije Woord, maar dankzij de bewaard gebleven bureaucratische rompslomp van presentielijsten ten behoeve van hoofdelijke stemmingen over dit conflict, weten we bijvoorbeeld ook dat hij zich daarbij omringde met mensen die we ook kennen als intimi van het Spinoza-circuit, zoals Jan Hendricksz Gla-

zemaker en Pieter Balling. Het hoeft dan ook weinig verbeelding te bedenken dat zelfs de zondagse kerkgang hem tevens gelegenheid bood voor andersoortig wandelgangennetwerk.

Het fonds en de boekwinkel van Jan Rieuwertsz genoten bij de orthodoxie een alom verguisde, ketterse reputatie. Het was een publiek geheim dat bij hem – boven of onder de toonbank – alles te koop was wat de calvinistische God tot summum van ketterij had gepredestineerd en wat de overheid dankzij het sedert 1653 bestaande machtsmiddel van de anti-sociniaanse boekencensuur om zeep kon helpen. Zijn uitgeverij vormde een dissident eiland waar het ondergrondse netwerk van nieuwlichters aan de oppervlakte verscheen. Rieuwertsz' winkel, die niet geheel zonder zelfspot 'In 't Martelaersboek' heette, fungeerde zelfs als inloopcentrum voor vrije, ketterse nieuwsgaring. Toen de *Opera Posthuma* van Spinoza net was uitgekomen, schreef de hoogleraar van het Remonstrants Seminarium, Van Limborch, begin 1678 aan een Rotterdamse collega, dat hij met name de *Ethica* nogal een duister, atheïstisch werk vond, waarna hij vervolgde: 'Ik heb er hier nog weynig van hooren spreken; ik meen eens op de winkel van Jan Rieuwertsz te gaan, daer sal ik misschien wel wat hooren.' De calvinisten serveerden zijn boekhandel af met de titel 'schoole der spotters', waar 'verscheyde menschen, van allerhande sorte ... komen, en vreemde discoursen houden.'

Dat ook Spinoza in het fonds van Rieuwertsz terecht kwam, hoeft dus niet te verbazen. Al in 1663 had Rieuwertsz Spinoza's reactie gepubliceerd op het tweede deel van Descartes' *Principia Philosophiae*, in 1664 gevolgd door de Nederlandse vertaling daarvan. Toen stond Rieuwertsz' uitgeversadres nog open en bloot op het titelblad. Volstrekt anders was dat met de publicatie van de *Tractatus Theologico-Politicus* vanaf 1670, die van meet af onder verdenking van ketterij stond, niet alleen bij de gereformeerde moraalridders, maar zelfs bij fervente verdedigers van het cartesianisme, zoals Jonathan Israel overtuigend heeft aangetoond. De eerste kwarto-editie werd dan ook anoniem en met een vals uitgeversadres uitgebracht: dat van Henricus Künraht te Hamburg. In 1673 bracht Rieuwertsz er een octavo-editie van op de markt, die nog meer door list en bedrog versleuteld was. Toen werd het, tezamen met Lodewijk Meijers *Philosophia Sacrae Scripturae Interpres* onder maar liefst drie verschillende, fictieve titels met eveneens fake-adressen uitgegeven: 1. als de *Opera chirurgica omnia* van Franciscus Henriquez de Villacorte, te Amsterdam bij Jacobus Pauli; 2. als Daniel Heinsius' *Operum Historicorum Collectio*, te Leiden bij Isaac Herculis, en 3. als de medische *Opera Omnia* van Franciscus de la Boe Sylvius, te Amsterdam bij Carolus Gratianus. Zodra het bedrog doorzien werd – de Heinsius- en Sylviusversies werden direct door een verbod van de Staten van Holland getroffen – fabriceerde Rieuwertsz zelfs nog een nieuwe, ingeplakte titelpagina in een Engelse typografische lay-out, waarmee gesuggereerd werd dat het werk in Engeland was gedrukt. De productie van een Nederlandse vertaling van de *Tractatus*, die Rieuwertsz ook onder handen had, werd vanwege alle commotie door Spinoza onmiddellijk stop gezet – deze zou niet eerder dan 1693, 16 jaar na zijn dood, het licht zien, bij Rieuwertsz junior. Deze ongeëvenaarde trukendoos diende niet enkel om de Nederlandse censuur een loer te draaien, maar ook om de clandestiene weg naar het lezerspubliek elders in Europa te vinden, met name in Duitsland, de Spaanse Nederlanden, Engeland en vanaf 1678 ook in Frankrijk, toen een Franse vertaling verscheen, opnieuw in drie edities onder even zovele fictieve titels en adressen. De *Tractatus* werd in 1674 opnieuw op de lijst van verboden boeken geplaatst, nu door het Hof van Holland en geldend voor de hele Republiek, tezamen met Lodewijk Meijers *Philosophia*, Thomas Hobbes' *Leviathan* en de *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. Onder deze omstandigheden durfde Spinoza evenmin de publicatie van zijn *Ethica* aan, waarvan de eerste delen reeds lang in handschrift onder zijn vrienden circuleerden.

Pas toen Spinoza op 21 februari 1677 in Den Haag gestorven was, zette het netwerk van Spinoza-getrouwen, zoals Lodewijk Meijer, Johannes Bouwmeester, Pieter van Gent, Jarig Jelles, Pieter Balling en Jan Hendricksz Glazemaker alles in het werk om de nagelaten geschriften, inclusief de *Ethica*, uit te geven. Dankzij de onverschrokken publicatiemachinerie van Rieuwertsz (de coördinator, die ook al de onkosten van Spinoza's begrafenis voor zijn rekening had genomen) werd binnen een jaar tijd, eind 1677, zowel een Latijnse als een Nederlandse editie van het verzamelde werk clandestien in de markt gezet, met enkel de aan-

duiding van Spinoza's initialen, B.D.S., op het titelblad. Maar natuurlijk bleef dit evenmin onopgemerkt, want onmiddellijk werden dit boek en daarmee dus ook het spinozisme in de gehele Republiek tot 'spam' en aids-virus van het calvinistisch gekuiste burgerfatsoen verklaard en dus verboden. Desondanks heeft de geschiedenis geleerd – lees daarover vooral Israel's monumentale studie *Radical Enlightenment* (2001) – dat tegen de ondergrondse sluike wegen van de Spinoza-kongsi en Rieuwertsz' media-genie geen enkel antivirusprogramma opgewassen was: noch van de kerk, noch van de staat!

Tegelijkertijd mag het een wonder heten dat Rieuwertsz, ondanks de constant hete adem van gereformeerde waakhonden en de met economisch dodelijke plakaten strooiende staatsleeuwen in zijn nek, aan het einde van zijn leven, in 1685, de uitgeverij ongeschonden aan zijn zoon Jan junior kon overdoen. Opmerkelijk is nog te vermelden dat de Amsterdamse vroedschap er überhaupt geen been in zag om deze roemruchte boekproducent vanaf 1674 – het jaar dat de *Tractatus* aan de schandpaal was gehangen – tot aan zijn dood toe te benoemen tot stadsdrukker, simpelweg omdat zijn gereformeerde voorganger in die overheidsklus, Johannes van Ravensteyn, een te hoge offerte had aangeboden. Is voor geld niet alles te koop?

De betekenis van het half obscure netwerk van Spinozagetrouwen als onverstoorbare verspreiders van het spinozisme, en met name ook de rol van Rieuwertsz daarin, zijn nauwelijks te overschatten. Niet alleen hebben zijn durf en sluwheid er borg voor gestaan dat Spinoza's ideeën direct in de geleerdenwereld van geheel Europa konden neerdalen, maar zonder twijfel hebben ook de vertalingen ervan, met name ook de Nederlandse, de popularisering van het spinozisme ten zeerste bevorderd. Toch moeten we ons hoeden om Jan Rieuwertsz al te eenzijdig af te schilderen als een gedreven idealist, als een heilige van het vrije woord. De man was en bleef vooral ook ondernemer, omdat nu eenmaal aan één enkele passie geen droog brood te verdienen viel. Nauwelijks had hij de Spinoza-klus geklaard of er diende zich al weer een nieuw gat op de multireli-markt aan: het al spoedig niet te stuiten oeuvre van de roemruchte mystica Antoinette Bourignon (wel het tegendeel van Spinoza), wier optreden echter – opnieuw tot ergernis der gereformeerde orthodoxie – opeens 'hot' zou worden en waarop hij zich sindsdien, tot aan zijn dood, met een zelfde hartstochtelijkheid zou storten.

V.

Ik vat samen. Kerk en stadsbestuur, twee tot elkaar veroordeelde partners met uiteenlopende belangen, bepaalden in de Gouden Eeuw als smaakmakend evenementenbureau het programma van de Uitmarkt over het vrije geweten op de vele gedoogpodia der 'civil religion'. Menige boer en buitenman, zoals Van der Veen uit Deventer of buitenlandse toeristen als Marvell, Temple en Edwards, mochten zich tijdens hun dagje uit in Amsterdam dan nog zo vergapen aan dit godsdienstig pluriforme aanbod, wat zij in alle toonaarden bejubelden, toch creëerden zij een imago van klatergoud, omdat zij er nauwelijks weet van hadden dat zich in het halfduister, op verscholen plankieren nog een geheel ander spel afspeelde. Langs de sluiproutes van ketterse steegjes, buiten alle goed bewaakte gedoogzones voor de hossende burgermassa's om, manifesteerde zich voor een handjevol liefhebbers en fijnproevers de gewaagde multimediale kracht van het experimentele vrije Woord. En het zij gezegd, dit religieus alternatieve 'grass roots' circuit van kerkelijke krakers en authentieke autonomen gedijde nergens beter dan in Amsterdam. Daar zou ook, dankzij het gesproken en vooral het niet te stuiten gedrukte woord, de kiem gelegd worden van het uiteindelijk groots Verlichte speeltoneel der onbeperkte verdraagzaamheid!